

Εισαγωγή

ΕΠΙΤΕΛΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΕΘΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΕΦΗ ΠΛΕΞΟΥΣΑΚΗ

1. Ένας «μεταεθνικός» κόσμος: Πολιτικές και γνωστικές αναζητήσεις*

Σύγχρονα δεδομένα όπως ο κλονισμός της πίστης στην ισχύ του έθνους-κράτους καθώς και οι ανησυχίες, οι αβεβαιότητες και οι φόβοι που τροφοδοτούνται από την αμφισβήτηση του πρωταγωνιστικού ρόλου σηματοδοτούν άραγε μια μεταεθνική εποχή; Το μεταεθνικό φαινόμενο έχει συνδεθεί στενά με τον περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας, την εξάρτηση των κρατών από υπερεθνικές ενώσεις (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση) και υπερχρατικούς οργανισμούς, την αλληλεξάρτηση της οικονομίας και την ιδεολογική και πολιτική κυριαρχία της αγοράς. Οι ποικίλες αναλύσεις και διαφωνίες για το χαρακτήρα και συνακόλουθα τον ορισμό της πρόσφατης οικονομικής κρίσης ως ελληνικής, ευρωπαϊκής ή πλανητικής απτηχούν παρόμοιους προβληματισμούς. Σήμερα η κρίση –και η διαχείρισή της– μέσα από τον κομβικό ρόλο υπερχρατικών και μη κρατικών οργανισμών φέρνει με μεγαλύτερη ένταση στο προσκήνιο τους μετασχηματισμούς που συντελού-

* Ο Χάρης Εξερτζόγλου, η Βασιλική Γαλανή-Μουτάφη και ο Παναγιώτης Πανόπουλος βοήθησαν στην πρώτη γραφή του κειμένου, διαβάζοντας προσεκτικά τις συμβολές του τόμου και συνεισφέροντας στην αρχική παρουσίαση των κειμένων. Ο Άκης Παπαταξιάρχης διάβασε την εισαγωγή στην πρώτη και στη συνέχεια σε πιο προχωρημένη γραφή και έκανε σχολαστικές παρατηρήσεις, ενώ η Αλεξάνδρα Ανδρούσου και η Κατερίνα Ροζάκου σχολίασαν την τελική εκδοχή. Τους ευχαριστώ όλους. Είναι προφανές ότι φέρω την ευθύνη για το τελικό αποτέλεσμα.

νται στη συγκρότηση του κράτους και τις λειτουργίες του, καθώς και τις μεταεθνικές παραμέτρους και ανακλάσεις αυτών των μετασηματισμών. Οι κοινωνικοί επιστήμονες, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80, μεταθέτουν το βάρος από φαινόμενα που χαρακτηρίζονται ως τοπικά ή εθνικά σε διασυνδέσεις και ανταλλαγές που, υπερβαίνοντας το πλαίσιο των εθνικών κρατών, εγγράφονται στην παγκόσμια δυναμική, κυρίως όσον αφορά τις τεχνολογικές εξελίξεις, την επικοινωνία και τις μεταφορές κεφαλαίου και τεχνολογίας, σε συνδυασμό με τις μαζικές μεταναστεύσεις του τέλους του 20ού αιώνα.¹ Με αυτή την έννοια, σε μια εποχή κατά την οποία η εθνικότητα έχει «παγκοσμιοποιηθεί» (Appadurai 1996), οι προβληματισμοί για το μέλλον του έθνους-κράτους,² την αντοχή των εθνικισμών και το ειδικό βάρος των εθνικών ταυτοτήτων φαίνεται να τέμνουν πολιτικά και επιστημονικά ενδιαφέροντα.

Ενώ λοιπόν σήμερα η εικόνα ενός κόσμου συγκροτημένου από εθνικά κράτη ομοιογενή στο εσωτερικό τους και διακριτά μεταξύ τους με τρόπο ώστε να εξασφαλίζουν τη συνοχή τους τίθεται υπό αμφισβήτηση,³ ωστόσο οι λόγοι για τη συλλογική ταυτότητα εξακολουθούν να διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό με όρους αφοσίωσης σε έθνη και έθνη-κράτη. Από την άλλη η εικόνα αυτή επαναξιολογείται υπό το πρίσμα της «ασφάλειας», όπως δείχνει η έντονη παρουσία εθνικιστικών ιδεωδών την εποχή του «πολέμου ενάντια στην τρομοκρατία» καθώς και οι νέοι

1. Από τη σκοπιά αυτή αμφισβητήθηκαν έντονα οι ορισμοί του πολιτισμού και της κοινωνίας ως κλειστών και συνεκτικών συνόλων που καταλαμβάνουν διακριτούς «τόπους» (βλ. Gupta και Ferguson 2005).

2. Οι προβληματισμοί αυτοί αφορούν κυρίως την εκχώρηση εθνικών εξουσιών σε υπερκρατικούς οργανισμούς ή ενώσεις, για παράδειγμα, στους κεντρικούς θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενός συστήματος διακυβέρνησης που έχει χαρακτηριστεί ως «υπερεθνικό» ή «μεταεθνικό».

3. Η ανάπτυξη υπερεθνικών θεσμών όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση συνοδεύεται από νέες αντιλήψεις των συλλογικών ταυτοτήτων και ανάλογες «πολιτικές της συλλογικής ταυτότητας» που υιοθετούν και προωθούν διάφορες ρητορικές, για παράδειγμα η ρητορική της αδελφότητας, όπως δείχνει σε πρόσφατη έρευνα για τις αδελφοποιηθείσες πόλεων και σχολείων η Παπαγαρουφάλη (2013). Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής. Βλ. επίσης στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Ελευθερίας Δέλτσου.

ή ανασηματοδοτημένοι εθνικισμοί.⁴ Στην Ελλάδα η υπό ανάδυση μεταεθνική εικόνα του πλανήτη αξιολογείται κατά κύριο λόγο αρνητικά, ως απειλή για την εθνική και κοινωνική συνοχή, καθώς συνδέεται με την αλλοίωση της «εθνικής φυσιογνωμίας». Ταυτόχρονα, στην τροχιά της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 2010, η συμπερίληψη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως «εσωτερικού» τμήματός της δεν θεωρείται δεδομένη στον δημόσιο λόγο. Η ανθρωπολογική έρευνα, αντιμέτωπη με νέα δεδομένα, έχει στραφεί –ιδιαίτερα μετά το δεύτερο κύμα μετανάστευσης και τη σχετικοποίηση του εθνικού συνόρου στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας– από το φαντασιακό της εθνικής ομοιογένειας στον πολλαπλασιασμό των συλλογικών ταυτοτήτων, αναλύοντας τις «δικές μας», οικείες ταυτότητες και τα «καθεστώτα διαφορετικότητας» (Παπαταξιάρχης 2006) που τις διαμορφώνουν. Σε αυτό το πολυεπίπεδο πλαίσιο, οι μεταεθνικές διαστάσεις και οι διεθνείς επιδράσεις του ελληνικού εθνικισμού αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στη συζήτηση για το πώς μετεξελίσσονται τα ποικίλα στοιχεία που συνθέτουν το εθνικό φαινόμενο.

Ο παρών τόμος συνιστά επιστροφή σε ένα κλασικό πεδίο της ευρωπαϊκής εθνογραφίας, τη σχέση του τοπικού με το εθνικό, ειδικά όσον αφορά τους τρόπους με τους οποίους διαπλέκονται τα σύμβολα της τοπικότητας και οι μεταφορές του έθνους στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, ο τόμος καταγράφει νέες διεργασίες στην παραγωγή, αναπαραγωγή και το μετασχηματισμό των συλλογικών ταυτοτήτων στην Ελλάδα. Το πρώτο μέρος (με κείμενα των Stewart, Brown, Αγγελόπουλου, Γιακουμάκη, Ρόμπου-Λεβίδη, Θεοδοσόπουλου, Bryant και Δημητρίου) έχει κεντρικό άξονα τον εθνικισμό και τις μεταμορφώσεις του, οι οποίες γίνονται καλύτερα κατανοητές μέσα από

4. Για τη συζήτηση σχετικά με πρόσφατες μεταπλάσεις του εθνικιστικού λόγου στα συμφραζόμενα της παγκοσμιοποίησης, κυρίως στη βορειοδυτική Ευρώπη, βλ. ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν οι André Gingrich και Marcus Banks (2006). Στον τόμο, που έχει μια συγκριτική διάσταση, εξετάζονται νεοεθνικιστικά κινήματα και συζητούνται νέα ερωτήματα που θέτει το φαινόμενο αυτό στις θεωρίες για τον εθνικισμό.

την ανανέωση των εννοιολογικών εργαλείων και των τρόπων μελέτης του εθνικού και του εθνικιστικού φαινομένου. Στο δεύτερο μέρος (με κείμενα των Δέλτσου, Γιαλούρη, Θεοδοσίου, Πανόπουλου, Γαλανή-Μουτάφη και Sutton) αναλύονται οι πολιτισμικές, οικονομικές και αισθητικές διεργασίες που αναδύονται σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο (κυρίως στον αγροτικό χώρο) και συνδέονται ως ένα βαθμό με τη μετάθεση του κέντρου βάρους παραγωγής των συλλογικών ταυτοτήτων από το εθνικό κράτος στις περιφέρειές του, στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού και των πολιτικών ανάπτυξης των περιφερειών από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ιστορικά, η εθνική ιδεολογία προσεγγίστηκε ως βασικό μέσο ενσωμάτωσης περιφερειακών και τοπικών μορφωμάτων στο ελληνικό κράτος μέσα από την ομογενοποιητική λειτουργία των κρατικών θεσμών.⁵ Μεταγενέστερες έρευνες στη διάρκεια της μεταπολίτευσης κατέγραψαν ποικίλες μορφές τοπικισμού και έδειξαν ότι η εντοπιότητα ως ιδίωμα του ανήκειν εγγράφεται στη διαπραγματέυση των μικροκοινωνιών για τη θέση τους στο ελληνικό κράτος και τη σχέση τους με τους κρατικούς μηχανισμούς (βλ. Herzfeld 2003, Πανόπουλος 2003 και Papataxiarchis 2001). Ωστόσο μια διάσταση που δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας είναι πώς τροφοδοτούνται τα νοήματα του έθνους και το περιεχόμενο του εθνικισμού από τη δυναμική αλληλεπίδραση του τοπικού με το εθνικό. Πώς ιδέες για τον τόπο και το έθνος εδραιώνονται και μετασχηματίζονται μέσα στο χρόνο σε διάφορες ομάδες και στρώματα του πληθυσμού. Ένα στοιχείο που κάνει το ερώτημα αυτό επίκαιρο είναι ότι, στην Ελλάδα, ιδιαίτερα την περίοδο κατά την οποία επιταχύνονται οι διαδικασίες ευρωπαϊκής ενοποίησης, η σχέση των δύο

5. Η ελληνική εθνογραφία, με μελέτες κυρίως σε αγροτικές περιοχές, διαπίστωσε την ισχύ της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας τη μεταπολεμική περίοδο, καταγράφοντας παράλληλα μορφές αφοσίωσης και ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης που βασίζονται στην εντοπιότητα. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Roger Just (1992: 115) για την ευτυχή συνύπαρξη που παρατηρείται στην Ελλάδα ανάμεσα στη νομιμοφροσύνη απέναντι στο έθνος, από τη μια μεριά, και την αφοσίωση στον τόπο ή την ευρύτερη περιφέρεια, από την άλλη.

διαφορετικών επιπέδων ταυτότητας, του εθνικού και του τοπικού, φαίνεται να αναδιατάσσεται. Η εμπορευματοποίηση του «τοπικού πολιτισμού»⁶ στις πολιτικές ανάπτυξης των ευρωπαϊκών περιφερειών επιτρέπει σε ορισμένες μερίδες του πληθυσμού ή σε ενδιάμεσους θεσμούς (για παράδειγμα, την τοπική αυτοδιοίκηση) να αποκτήσουν πρόσβαση σε πόρους (υλικούς και συμβολικούς) και σε μηχανισμούς εξουσίας, και συνακόλουθα να διατυπώσουν νέου τύπου διεκδικήσεις «ταυτότητας» που προωθούν και ενδυναμώνουν την τοπική και περιφερειακή διάστασή της. Σε αυτό το πλαίσιο, ο γεωγραφικός χώρος ως «τόπος» τείνει να ορίζεται όλο και περισσότερο με αναφορά τον «πολιτισμό».⁷ παράγοντας νέες υποστασιοποιήσεις της έννοιας, πέρα από την παραδοσιακή χρήση της στη διαμόρφωση ορισμών για το ελληνικό έθνος. Με αυτή την έννοια, το δεύτερο μέρος του τόμου προσθέτει βάθος στην πραγμάτευση του εθνικισμού, καθώς τα κείμενα εστιάζουν ιδιαίτερα στην «οικονομία του πολιτισμού»⁸ ως παράγοντα πολλαπλασιασμού των συλλογικών ταυτοτήτων και του νέου επιμερισμού τους ανάμεσα στο έθνος και τις περιφέρειες. Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό αυτές οι διεργασίες προϋποθέτουν ή συντελούν στη μείωση της βαρύτητας που έχει η εθνική ταυτότητα ή ακόμη και στην ανάδυση νέων εκδοχών της. Ίσως όμως να συνδέονται ως ένα

6. Για το θέμα αυτό βλ. Yiakoumaki 2006.

7. Η χρήση της έννοιας με εισαγωγικά υπογραμμίζει ότι πρόκειται για ιθαγενές ιδίωμα που χρησιμοποιούν άνθρωποι, μερίδες πληθυσμού ή κρατικοί μηχανισμοί. Με αυτό τον τρόπο διακρίνονται οι πολιτικές χρήσεις της έννοιας από τη χρήση της ως αναλυτικής κατηγορίας, χωρίς εισαγωγικά.

8. Ως «οικονομία του πολιτισμού» (culture economy) περιγράφονται διαδικασίες και σχέσεις που συμμετέχουν σε ένα δίκτυο παγκόσμιας κυκλοφορίας και διανομής προϊόντων ανάμεσα στα οποία ο «πολιτισμός» κατέχει κυρίαρχη θέση ως σύμβολο του τοπικού. Ως αναλυτική έννοια χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο σε ένα σχετικά πρόσφατο ρεύμα της γεωγραφίας και της αγροτικής κοινωνιολογίας για να περιγράψει το σταδιακό πέρασμα από την ύπαιθρο της γεωργικής παραγωγής πρωτογενών αγαθών (που αναπαρίσταται ως ενιαία με αδιαφοροποίητο χαρακτήρα) στη «διαφοροποιημένη» ή «μεταπαραγωγική» ύπαιθρο στην οποία δεσπόζει η κατανάλωση του «τοπικού πολιτισμού» μιας περιοχής. Βλ. ενδεικτικά Marsden 1999.

βαθμό με νέους τρόπους συνάρθρωσης των τοπικών κοινωνιών με το κράτος, συνθήκη που επηρεάζει την αναδιαπραγματέυση των τοπικών ιεραρχιών.

Ο τόμος κλείνει με δύο κείμενα των Michael Herzfeld και Αναστασίας Καρακασιδίου που παρουσιάζονται υπό τον τίτλο «Θεωρητικό και μεθοδολογικό επίμετρο». Οι δύο συγγραφείς που, στη δεκαετία του '80 και του '90, συνέβαλαν στην ανθρωπολογική ερμηνεία για τα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας και της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας επιχειρούν μια επανατοποθέτηση του έργου τους υπό το πρίσμα των νεότερων ανθρωπολογικών ερευνών για την Ελλάδα. Ταυτόχρονα, δίδεται βάρος σε μια κριτική πολιτική στάση για το ρόλο της ανθρωπολογίας στην προώθηση του εθνικισμού ως κρατικής ιδεολογίας.

2. Από την κατασκευή του έθνους στις επιτελέσεις του τόπου και του έθνους

Η διαπίστωση της ιστορικής έρευνας, ήδη από τη δεκαετία του '80, ότι το ελληνικό έθνος φαίνεται φυσικό και δεδομένο και, για το λόγο αυτό, θεωρείται ως «μη πρόβλημα» από τους Έλληνες (πρβλ. Just 1989) –άποψη που στη συνέχεια έγινε ευρύτερα αποδεκτή– φαίνεται να μην έχει τόσο απόλυτη ισχύ σήμερα. Η εκπλήρωση των εθνικών ιδεωδών σε έναν νεωτερικό κόσμο απεικονισμένο ως μωσαϊκό εθνών και η εδραίωση των εθνικών κρατών ως ομοιογενών στο εσωτερικό τους και με απολύτως διακριτές επικράτειες γνωρίζουν έντονη αμφισβήτηση την πρόσφατη περίοδο. Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή της παγκόσμιας αλληλοσύνδεσης ανθρώπων, κεφαλαίων, τεχνολογίας, ιδεών και πληροφοριών (Appadurai 1996), το καθεστώς των κρατικών συνόρων αλλάζει: τα σύνορα καθίστανται περισσότερο διαπερατά, ταυτόχρονα όμως παγιώνονται και ισχυροποιούνται.⁹ Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες η Ελλάδα (και συνολικά ο ευρωπαϊκός

9. Για μια προβληματική για τα κρατικά σύνορα και τη σχέση τους με το σύνορο ως συμβολική κατηγορία, βλ. τις συμβολές στο Παπαταξιάρχης (υπό έκδοση).

νότος) δέχεται μεγάλο κύμα μετανάστευσης από τα Βαλκάνια και την πρώην Ανατολική Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού μεταναστών, ορισμένοι από τους οποίους μάλιστα ήρθαν ως εθνοτικά Έλληνες, σχετικοποιεί την εικόνα της Ελλάδας ως ομοιογενούς έθνους. Επειδή η εικόνα αυτή συναρτήθηκε στενά με τον εγγενή χαρακτήρα του ελληνικού έθνους, ο ορισμός του υποκειμένου που αναγνωρίζεται ιστορικά και πολιτισμικά ως πολίτης μετατρέπεται στην παρούσα συγκυρία σε διαφιλονικούμενο ζήτημα, ορίζοντας νέα πεδία πολιτικής κινητοποίησης.¹⁰

Από τη δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους το πρόταγμα της ομοιογένειας του εθνικού σώματος αποτέλεσε βασικό άξονα για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Herzfeld 2002). Κατά συνέπεια, η διευθέτηση της γλωσσικής, θρησκευτικής και εθνοτικής πολλαπλότητας από τα πάνω (από το κράτος και τους θεσμούς του) με όρους ομογενοποίησης απέκτησε μεγάλη σημασία. Η εθνική ιδεολογία επηρέασε αποφασιστικά τις εκφράσεις της συλλογικής ταυτότητας στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας. Για παράδειγμα, στη μεταπολεμική ελληνική εθνογραφία του αγροτικού χώρου, αποτυπώνεται πώς οι τοπικές εδαφικές ταυτίσεις ανάγονται στην κοινή ελληνική ταυτότητα και διαπιστώνεται η διείσδυση της εθνικής ιδεολογίας στις τοπικές κοινωνίες. Η απήχηση που είχαν σε αυτό το επίπεδο τα ιδεώδη του ελληνικού εθνικισμού μπορεί να αποδοθεί στη βαθύ-

10. Είναι χαρακτηριστική η πρόσφατη πολιτική διαμάχη που πυροδότησε ο νόμος 3838/2010 της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (<http://www.taxnews.info/news/nomos-3838-2010/>) για τη χορήγηση της ελληνικής ιθαγένειας και του δικαιώματος της ψήφου στις τοπικές εκλογές σε ορισμένες κατηγορίες μεταναστών. Ο νόμος γνώρισε την έντονη αντίθεση της επόμενης κυβέρνησης της ΝΔ και τρία χρόνια μετά οι συγκεκριμένες διατάξεις του κηρύχθηκαν αντισυνταγματικές από το Συμβούλιο της Επικρατείας (απόφαση 460/2013) (<http://www.ste.gr/portal/page/portal/StE/ProsفاتesApofaseis#a254> (τελευταία πρόσβαση 27.10.2013)). Στη δημόσια συζήτηση η κύρια αντιπαράθεση στράφηκε γύρω από το χαρακτήρα του ελληνικού έθνους σε σχέση κατά κύριο λόγο με την ορθότητά του, δηλαδή το «ποιους χωρά». Ειδικά στην απόφαση του ΣτΕ προϋπόθεση για την απόκτηση της ιθαγένειας ήταν «η ύπαρξη γνησίου δεσμού του αλλοδαπού προς το ελληνικό κράτος και την ελληνική κοινωνία», οντότητες που ορίστηκαν ρητά ως «εθνικές».

τερη εγγραφή της εθνικής ιδεολογίας στον τρόπο πρόσληψης της τοπικής ταυτότητας. Η νοσηματοδότηση του «χωριού» ως τόπου μοναδικού σε σχέση με όλους τους άλλους έχει το ισόδυναμό της στην υπογράμμιση της ιδιαιτερότητας του ελληνικού έθνους απέναντι σε όλα τα άλλα (Papataxiarchis 2001, Παπαταξιάρχης 2006: 25-39). Σύμφωνα με τον Michael Herzfeld, το ελληνικό κράτος συνδύασε την επίσημη παρουσίαση της ταυτότητας των Ελλήνων ως ενιαίας και της Ελλάδας ως ομοιογενούς πολιτισμικού συνόλου με γραφειοκρατικές πρακτικές που θεμελιώθηκαν σε δυνάμεις και μορφές κατάτμησης σε «χαμηλότερα» επίπεδα ταυτότητας (π.χ. περιφέρεια, χωριό, γειτονιά, σπίτι) με τρόπο ώστε το έθνος να παράγεται ως μια αναβαθμισμένη σε «υψηλότερο» επίπεδο οικιακή μονάδα (Herzfeld 2001: 672).

Οι απόψεις αυτές εντάσσονται στη συζήτηση για τη λειτουργία του τόπου και του έθνους ως θεμελίων της ταυτότητας και τη σχέση του εθνικισμού με ευρύτερα σύμβολα, αναπαραστάσεις και βιώματα. Στόχος της εισαγωγής αυτής δεν είναι η παρουσίαση της σχετικής εκτενούς βιβλιογραφίας για τον εθνικισμό, αλλά η κατάδειξη ορισμένων βασικών τάσεων και ερευνητικών κατευθύνσεων προκειμένου να φανεί πώς τα κείμενα που παρουσιάζονται εδώ συμμετέχουν στη μελέτη του ελληνικού εθνικισμού, των σύγχρονων μορφών τοπικισμού και, γενικότερα, των κατασκευών της συλλογικής ταυτότητας στη σημερινή Ελλάδα.

ι. Η ανάλυση του ελληνικού εθνικισμού: Μια περιοδολόγηση

Στην ιστορική έρευνα, η εστίαση στο έθνος ως φαινόμενο στενά συνδεδεμένο με τον εθνικισμό¹¹ και τη σταδιακή συγκρότηση των εθνικών κρατών αποδόμησε την αντίληψη για τον αρχέγονο χαρακτήρα του ελληνικού έθνους, ιδέα κυρίαρχη στις εθνικές ιστοριογραφίες

11. Βλ. ιδιαίτερα την ανάλυση του Ernest Gellner (1992) ο οποίος εισήγαγε το θεωρητικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο ο εθνικισμός προηγείται και παράγει το έθνος. Για την περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού, βλ. ενδεικτικά Βερέμης 1999.

όπως διαμορφώθηκαν κατά τον 19ο αιώνα (Αβδελά 1995, Κιτρομηλίδης και Σκλαβενίτης 2004). Σε διεθνές επίπεδο, το θεωρητικό ενδιαφέρον για τον εθνικισμό ανανεώθηκε κατά τη δεκαετία του '80 και η σχετική συζήτηση αναζωπυρώθηκε μέσα από τη σύνδεση του έθνους, κατά κύριο λόγο, με ζητήματα ταυτότητας και υποκειμενικότητας.¹² Βασικό έρεισμα για τη μελέτη του ελληνικού εθνικισμού αποτέλεσαν διαφορετικές εκδοχές της θεωρίας της κατασκευής που αμφισβήτησαν την εθνική ομοιογένεια ως εκδήλωση της «φυσικής» και συνεχούς παρουσίας του ελληνικού έθνους μέσα στο χρόνο και την εθνική ταυτότητα ως αυτόματη αντανάκλασή του. Ενδεικτική της επιτυχίας που γνώρισε η έννοια της κοινωνικής κατασκευής στη μελέτη του εθνικισμού είναι η επίδραση που άσκησε το πρωτοποριακό έργο του Benedict Anderson (1997) για τα έθνη ως «φαντασιακές κοινότητες», όπου ο συγγραφέας επεξεργάστηκε μια μεθοδολογική στρατηγική αποδόμησης του έθνους και αναπροσδιορισμού του ως συνιστώσας της συλλογικής συνείδησης με συμβολικό, κοινωνικό και ιστορικό περιεχόμενο. Με τον τρόπο αυτό, μια νέα γενιά ιστορικών στις αρχές της δεκαετίας του '90 έβαλε στο στόχαστρο της έρευνας έννοιες-κλειδιά της ανερχόμενης κατά τον 19ο αιώνα εθνικής ιδεολογίας (π.χ. «ελληνισμός») και συνέβαλε στην αποδόμηση των κοινών τόπων του ελληνικού εθνικισμού εντάσσοντας τη σχετική συζήτηση στα συμφραζόμενα της νεοελληνικής ιδεολογίας.¹³ Ταυτόχρονα, η πιο συστηματική ανθρωπολογική επεξεργασία της συλλογικής ταυτότητας που είχε λίγο νωρίτερα συμβάλει στην αναθεώρηση

12. Η εξέλιξη αυτή αφορά τη συνολικότερη αποδόμηση συμβολικών κατηγοριών, όπως το φύλο, η φυλή και η κοινωνική τάξη. Τονίστηκε πάντως πως ο ισχυρισμός ότι το έθνος «κατασκευάζεται» και με αυτή την έννοια συνιστά «μυθοπλασία» δεν εξισώνεται με την πρόταση ότι δεν είναι «πραγματικό» ή ότι είναι επουσιώδες για τις ζωές των ανθρώπων. Με αυτή την έννοια, η αποδόμηση του έθνους δεν ισοδυναμεί με το τέλος του έθνους ως πολιτικής κατηγορίας ή ως διάστασης της ταυτότητας. Αντίθετα, η σημασία της αποδόμησης του έθνους, δηλαδή της μη απόδοσής του εγγενών ιδιοτήτων, έγκειται στο ευρύ πεδίο που ανοίγεται μέσω αυτής της ερευνητικής στρατηγικής για τη μελέτη των πολλαπλών τρόπων συσχέτισης της κατηγορίας του έθνους με άλλα φαινόμενα που συμβολικά αναφέρονται σε αυτό.

13. Βλ. ενδεικτικά Καράβας 2002, Λιάκος 1994 και Σιγάλας 2001, 2004.

της αντίληψης ότι η ταυτότητα των Ελλήνων είναι ενιαία ήταν εκείνη του Michael Herzfeld. Ο Herzfeld επεξεργάστηκε το μοντέλο της δισημίας που παραπέμπει σε δύο διαφορετικούς κώδικες σημείων: τη ρητορική αυτοπαρουσίαση της Ελλάδας ως συνέχειας του ένδοξου κλασικού παρελθόντος που απευθύνεται στην «Ευρώπη», και τη ρητορική της Ρωμιούσνης, της ετερότητας των Ελλήνων σε σχέση με τους Ευρωπαίους, αυτογνωσία που μοιράζονται οι Έλληνες μεταξύ τους (Herzfeld 1998, 2002).¹⁴

Γενικότερα, κατά τη δεκαετία του '80, η ευρεία απήχηση της κονστρουκτιβιστικής θέσης περί επινόησης των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων και η έμφαση στις εθνοτικές ταυτότητες συνέβαλε στην υπέρβαση των αναπαραστάσεων για τη φυσικοποιημένη εθνική ταυτότητα. Συνακόλουθα, δόθηκε έμφαση στην κατασκευή του εθνικισμού και το φαινόμενο εξετάστηκε με βάση ενιαία εννοιολογικά εργαλεία, ανεξάρτητα από τα επιμέρους ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα του εκάστοτε εθνικισμού.¹⁵ Για τον ελληνικό εθνικισμό υποστηρίχθηκε ότι η εθνικιστική ιδεολογία του 19ου αιώνα υιοθετήθηκε ως επίσημη κρατική ιδεολογία κατά τη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης, και σε αυτό το πλαίσιο προώθησε την ελληνική εθνική ταυτότητα. Από τη σκοπιά αυτή, ο εθνικισμός διαχύθηκε από τα πάνω στην κοινωνία, κυρίως μέσα από τους κρατικούς θεσμούς και την κοινωνικοποίηση των ατόμων κατά τη συμμετοχή τους στον στρατό, στη δημόσια διοίκηση και την εκπαίδευση. Σε αυτή την προσέγγιση η έμφαση είναι στην κατασκευή του εθνικισμού στον «ενικό». Οι σύνθετες περιστάσεις και ο τρόπος με τον οποίο οι αντιλήψεις για το εθνικό ανήκειν οικοδομούνται, για παράδειγμα μέσω αλληλεπιδράσεων μεταξύ του πολιτικού κέντρου και περιφερειακών χώρων που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, υποβαθμίζονται. Συνακόλουθα, δεν ανι-

14. Η συμβολή του Herzfeld ξεχωρίζει επειδή, από την έκδοση του βιβλίου του *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, το έργο του είναι σχεδόν πολεμικά προσανατολισμένο ενάντια στην οικειοποίηση του επιστημονικού λόγου από τον εθνικισμό ως κρατικής ιδεολογίας.

15. Βλ. Eriksen 1993: 97-98.

χνεύονται οι πολλαπλές πηγές προέλευσης του λόγου περί έθνους στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού. Τέλος, δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη οι τρόποι με τους οποίους ο εθνικισμός μεταλλάσσεται, το εύρος των αλλαγών στις μορφές και τις λειτουργίες του και οι πολιτισμικές και ιστορικές προϋποθέσεις των μεταμορφώσεών του.

Κατά τη δεκαετία του '90 η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων και οι μετατοπίσεις των συνόρων που προκλήθηκαν από τη διάλυση κρατών όπως η ΕΣΣΔ και η Γιουγκοσλαβία λειτούργησαν αποκαλυπτικά: η δημιουργία ομοιογενών εθνών από πληθυσμούς που η διαφορετικότητά τους είναι προϊόν ενός σύνθετου κοινού παρελθόντος, όπως συμβαίνει στην περιοχή των Βαλκανίων, δεν μπορεί να επιτευχθεί με τρόπο οριστικό μέσα από το εθνικιστικό μοντέλο της ταύτισης των πολιτισμικών και των πολιτικών ορίων (Dimova και Cojocaru 2013). Τα γεγονότα στη νοτιο-ανατολική Ευρώπη είχαν άμεσο αντίκτυπο στην Ελλάδα. Η ίδρυση της ΠΓΔΜ προκάλεσε έντονη κρίση γύρω από το όνομα «Μακεδονία». Η αναζωπύρωση του ελληνικού εθνικισμού αποτυπώθηκε έντονα στην πολιτική κινητοποίηση με αντικείμενο κυρίως τη μακεδονική (περιφερειακή) ταυτότητα. Παράλληλα η έξαρση των μειονοτικών διαδικασιών στον μεταψυχροπολεμικό κόσμο οδήγησε στη μερική αναθεώρηση και τον εμπλουτισμό του μοντέλου κατασκευής του έθνους. Στην ανθρωπολογική έρευνα, για παράδειγμα, τέθηκαν άμεσα ή έμμεσα ζητήματα για τις πρακτικές, σε τοπικό επίπεδο, με τις οποίες οι άνθρωποι αντιστέκονται, αμφισβητούν ή περιπλέκουν τις προσπάθειες ομογενοποίησης του εθνικού κράτους.¹⁶ Σε συνδυασμό με τη μετατόπιση από τη δομή σε πιο δυναμικές προσηγίσεις της δράσης, δόθηκε έμφαση λιγότερο στους δομικούς παράγοντες και περισσότερο στη διαπραγματέυση της εθνικής ταυτότητας στη μικροκλίμακα και στις ιστορικές διαδικασίες σχηματισμού της από τα κάτω.

Αυτός ο ερευνητικός προσανατολισμός αποτυπώνεται τη συγκεκριμένη περίοδο σε εθνογραφίες του βορειοελλαδικού χώρου που εστίασαν κατά κύριο λόγο στη διαχείριση και τις στρατηγι-

16. Βλ. ενδεικτικά Brown 2003, McDonald 1989 και Καρακασίδου 2000.

κές χρήσεις του παρελθόντος,¹⁷ σε σχέση κυρίως με τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της βορειοδυτικής και κεντρικής Μακεδονίας. Χαρακτηριστικά, στις μονογραφίες των Loring Danforth (1999) και Αναστασίας Καρακασίδου (2000)¹⁸ αναδεικνύεται μια διπλή διεργασία: από τη μια, η τοπική διάθλαση της εθνικής ιστορίας, δηλαδή η συμπερίληψη του εθνικού από το τοπικό και, από την άλλη, η προσαρμογή των τοπικών πολιτισμικών εκφράσεων και της τοπικής μνήμης στο σχήμα της εθνικής αφήγησης, δηλαδή η ενσωμάτωση του τοπικού στο εθνικό. Ο Danforth δείχνει τη χρήση των πολιτισμικών παραδόσεων από τον ελληνικό και τον μακεδονικό εθνικισμό για τη δημιουργία παράλληλων εθνικών μύθων στις αντίστοιχες διασπορικές κοινότητες κατά την αναζωπύρωση του Μακεδονικού ζητήματος. Η μελέτη της Καρακασίδου, υιοθετώντας μια ιστορική ματιά που καλύπτει το διάστημα δύο αιώνων, εξετάζει τις στρατηγικές χρήσεις της ιστορίας στο μικροεπίπεδο: εστιάζοντας κυρίως στις δραστηριότητες της τοπικής ελληνόφωνης ελίτ, υπογραμμίζει πώς μέσα από τη διαχείριση της τοπικής και εθνικής μνήμης οι κάτοικοι της Γιουβέζνας, μιας μακεδονικής κωμόπολης, προσαρμόζονται στις ομογενοποιητικές προσπάθειες του ελληνικού κράτους.

Γενικότερα, οι μελέτες αυτής της περιόδου συμβάλλουν στην επανεξέταση του σχήματος της κατασκευής επειδή ωθούν ολοένα και περισσότερο την έρευνα για τον εθνικισμό και την εθνική συγκρότηση να αντιμετωπίσει άλλες διαστάσεις του φαινομένου.

17. Η διαχείριση του παρελθόντος ως ερευνητικό πεδίο προσέλυσε τη δεκαετία του '90 τους εθνογράφους της Ελλάδας. Για μια πρωτότυπη εθνογραφική προσέγγιση των «ιθαγενών» θεωρήσεων της ιστορίας στην Ελλάδα βλ., τη μονογραφία του Michael Herzfeld (1991) για το Ρέθυμνο, του Charles Stewart (2012) για τη Νάξο και του David Sutton (1998) για την Κάλυμνο.

18. Η αναφορά ειδικά στις δύο αυτές μελέτες σχετίζεται με το γεγονός ότι όντως οι πρώτες σχετικές εθνογραφικές μονογραφίες αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα ανθρωπολογικών ερευνών κατά τη δεκαετία του '90 για το ζήτημα του ελληνικού εθνικισμού. Η θεματική του εθνικισμού είχε γίνει τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα δημοφιλές ερευνητικό ζήτημα, ειδικά σε σχέση με τις περιοχές της βόρειας συνοριακής γραμμής της Ελλάδας, όπου παραδοσιακά η ύπαρξη μειονοτήτων γινόταν αντιληπτή ως «εθνικό πρόβλημα».